

С.М. Якуба

РАЗВІЦЦЁ СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫХ УМЕННЯЎ І НАВЫКАЎ ВУЧНЯЎ УСТАНОЎ АГУЛЬнай СЯРЭДняй АДУКАЦЫі ПРЫ ЗАСВАЕННІ ЧАСЦІН МОВЫ

Методыка навучання марфеміцы і словаўтварэнню (раздзел “Склад слова. Словаўтварэнне і арфаграфія”, які вывучаецца ў 5 класе) будзецца на аснове ўсведамлення вучнямі сувязі і залежнасці словаўтваральных, фанетычных, семантычных, марфалагічных, арфаграфічных і іншых з’яў мовы. У сваю чаргу авалоданне вучнямі лінгвістычнай тэорыяй па словаўтварэнні, выпрацоўка ўмення аналізаваць і канструяваць лексічныя адзінкі адметных беларускіх словаўтваральных тыпаў даюць вялікія магчымасці для ўзбагачэння слоўнікавага запasu школьнікаў незнаёмымі і малазнаёмымі словамі, нацыянальна маркіраванымі лексічнымі адзінкамі, садзейнічаюць фарміраванню маўленчых уменняў і навыкаў, асэнсаванню стылёвай прыналежнасці лексічнай адзінкі і выяўленню яе экспрэсіўных магчымасцей, дапамагаюць зразумець дыялектыку пазнання свету, адлюстраваную ў беларускай мове. Усведамленне законаў словаўтварэння паспрыяе засваенню марфалагічных працэсаў, характэрных для беларускай мовы, палепшыць якасць арфаграфічных уменняў і навыкаў.

Словаўтварэнне як самастойны раздзел навукі пра мову знаёміць вучняў з агульнымі пытаннямі марфемнай і словаўтваральнай будовы слова. Пры вывучэнні марфалогіі гэтыя пытанні набываюць больш канкрэтны характар: прадметам засваення становяцца спосабы ўтварэння і змянення розных часцін мовы. Уменне вызначаць аснову словаўтварэння дапаможа школьнікам зарыентавацца ў напісанні значымых частак слова і пазбегнуць арфаграфічных і граматычных памылак, а ўменне канструяваць словы пэўнай словаўтваральнай будовы будзе садзейнічаць развіццю інтэлектуальных і творчых магчымасцей вучняў, іх камунікатыўнай, лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі і папаўненню слоўнікавага запasu безэквівалентнымі лексічнымі адзінкамі, словамі з нацыянальна маркіраванымі марфемамі.

З мэтай засваення спецыфічных беларускіх словаўтваральных сродкаў метадычна апраўдана падаваць моўны матэрыял у супастаўленні з рускім. Пры вывучэнні розных часцін мовы можна прапанаваць заданне падабраць беларускія адпаведнікі да рускіх слоў і параўнаць словаўтваральныя сродкі ў дзвюх мовах (*внеконкурсный -- пазаконкурсны, совместно — сумесна, бабушка — бабуля, матушка — матуля, волчонок — ваўчаныя, дикарь -- дзікун, леший — лесавік, суш — сухмень, гнёздышко — гняздзечка, душистый — духмяны і інш.*)

Вывучэнне назоўніка дае магчымасць пазнаёміць школьнікаў з найбольш прадуктыўнымі словаўтваральнымі тыпамі. Паведамляецца, што сярод іншых спосабаў утварэння назоўніка суфіксальны вызначаецца найбольшай

прадуктыўнасцю. У сучаснай беларускай мове да найбольш прадуктыўных адносяцца ўтварэнні з суфіксамі *-льнік-, -нік-, -ік-, -чык-(-шчык-), -ун-, -чыц- (-шчыц-), -к-, -енн-, -асць* і іншыя.

Увага засяроджваецца на ўтварэнні канкрэтных назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду, сярод якіх перавага аддаецца асабовым: назвам паводле сацыяльнай прыналежнасці (*кіраўнік, загадчык, ліцэістка, медалістка*), паводле месца жыхарства (*мінчанін, віцяблянін, пінчук*), паводле роду дзейнасці, прафесіі (*доктар, столяр, трактарыст, будаўнік, наладчык, паліроўшчыца, піяністка*), паводле розных якасцей (*балагур, весялун, хітрун, жартаўнік, здрадніца, чараўніца*) і інш.

Вучням цікава будзе параўнаць словаўтваральныя сродкі, якія ўжываюцца пры называнні асобы па месцы жыхарства ў рускай і беларускай мовах. Так, акрамя дастаткова прадуктыўнага ў рускай мове суфікса *-анин-(-янин-)*, у беларускай выкарыстоўваюцца і спецыфічныя словаўтваральныя сродкі: *мазыр'янин – мазырчук; брэст'овчанин – брэстаўчанин, берасцеец; случанин – случак; пінчанин – пінчук; витебчанин – віцябчанин, віцябчук, віцяблянін, віцьбіч* і інш.

У рускай мове пры ўтварэнні назваў асоб шырока ўжываецца суфікс *-тель*, а ў беларускай мове такі суфікс не вызначаецца прадуктыўнасцю. Яму адпавядаюць *-ач-, -нік-, -льнік-*: *руководитель -- кіраўнік, продолжатель -- прадаўжальнік, строитель -- будаўнік, слушатель – слухач* і іншыя. Уласнабеларускія словаўтваральныя сродкі адпавядаюць і прадуктыўнаму рускаму суфіксу *-тель-* са значэннем “назва канкрэтнага прадмета”: *очиститель – ачышчальнік, истребитель -- знішчальнік, ороситель – арашальнік*.

Прадугледжаныя праграмай вусныя і пісьмовыя работы па развіцці маўлення, якія змяшчаюць характарыстыкі літаратурных герояў, паказ унутранага свету чалавека, патрабуюць абавязковага выкарыстання ў мове вучняў слоў з абстрактным значэннем. Вось чаму на ўроках беларускай мовы абавязковым павінна стаць засваенне суфіксаў, якія маюць абстрактнае значэнне (*вяласць, баязлівасць, дэмакратызм, патрыятызм*). Варта паказаць вучням месца і ролю такіх слоў у тэкстах розных стыляў, аналізаваць словаўтваральныя сродкі, канструяваць словы прапанаванай будовы, ужываць іх ва ўласным маўленні.

Засвойваючы спосабы ўтварэння назоўнікаў, вучні знаёмяцца з бясуфіксным спосабам словаўтварэння, пры якім у якасці ўтваральных асноў выступаюць дзеясловы (*выходзіць – выхад, пералятаць – пералёт, засушыць – засуха*) і прыметнікі (*высокі – высь, сіні – сінь, шырокі – шыр*).

Назіранне за словаўтваральным працэсам працягваецца пры вывучэнні прыметніка. Аналізуючы прыметнікі розных лексіка-граматычных разрадаў, вучні адзначаюць, што якасныя прыметнікі могуць быць вытворнымі і невытворнымі (*белы, босы, залацісты, цёмна-сіні*), а адносныя і прыналежныя – толькі вытворнымі (*школьны, учарашні, мядзведзеў, Міхасёў, Аленчын*), засвойваюць працэсы словаўтварэння і словазмянення такіх слоў, знаёмяцца з правіламі іх напісання і выкарыстоўваюць вывучаныя адзінкі ў маўленні.

Як прадуктыўныя разглядаюцца суфіксальны, прыставачны і прыставачна-суфіксальны спосабы ўтварэння прыметнікаў. Знаёмячыся з гэтымі спосабамі, школьнікі ўсведамляюць, што ў якасці ўтваральных асноў пры прыставачным

словаўтварэнні выступаюць прыметнікі (*бяззорны – зорны*), а пры прыставачна-суфіксальным – назоўнікі (*бяздомны – бяз + дом + ы*) і ўдасканальваюць уменне размяжоўваць гэтыя спосабы словаўтварэння.

На прыкладзе ўтварэння ступеней параўнання прыметніка арганізуецца праца па засваенні слова- і формаўтваральных сродкаў. Вучні выконваюць класіфікацыйны практыкаванні і прыходзяць да высновы: у слове *бязрадасны* прыстаўка словаўтваральная, таму што пры далучэнні да прыметніка радасны ўтварае слова з новым значэннем, а ў слове *найпрыгажэйшы* – формаўтваральная, бо ўтвараецца не новае слова, а новая форма; у слове парэчкавы суфікс *–ав-* словаўтваральны, таму што надае слову значэнне “прыгатаваны з парэчак”, а ў слове *прыгажэйшы* суфікс *–эйш* – формаўтваральны, бо ўтварае простую форму вышэйшай ступені параўнання).

Аналіз суфіксаў прыметнікаў дапамагае засвоіць значэнні найбольш прадуктыўных у беларускай мове і даступных для разумення вучняў словаўтваральных сродкаў – суфіксаў *–н-, –ав- (-ов-, –ев-, –ёв-), –ск-, –іст-: лес – лясны, бераг – берагавы, сад – садовы, горад – гарадскі, балота – балоцісты і інш.* Да месца будуць практыкаванні на ўдасканаленне ведаў пра аманімічныя марфемы і развіццё адпаведных словаўтваральных уменняў. Прапануюцца заданні растлумачыць значэнні суфіксаў-амонімаў (*мазолісты, баяніст, цяністы, віяланчэліст, прамяністы, агністы, машыніст*) і ўтварыць словы пры дапамозе прапанаваных словаўтваральных сродкаў.

Асаблівую ўвагу варта засяродзіць на словаўтваральных сродках, што ўдзельнічаюць ва ўтварэнні паронімаў. Нягледзячы на тое, што гэты тэрмін не вывучаецца ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі, у маўленчай практыцы вучні часта ўжываюць такія словы, а няведанне таго, якія значэнні надаюць прыметнікам словаўтваральныя суфіксы (*земляны – зямлісты, горны – гарысты, лясны – лясісты і інш.*) прыводзіць да шматлікіх памылак у вусным і пісьмовым маўленні.

Пры вывучэнні дзеяслова ў першую чаргу звяртаецца ўвага на ўтварэнне лексічных адзінак пры дапамозе прыставак. Вучні аналізуюць словы з прыстаўкамі *ад-, за-, да-, пера-, вы-, з-*, утвараюць лексічныя адзінкі пэўнай словаўтваральнай будовы, выкарыстоўваюць іх у вусным і пісьмовым маўленні. Увага звяртаецца на наяўнасць у беларускай мове слоў з некалькімі прыстаўкамі (*па-на-пісваць, па-ад-чыняць, па-за-возіць, на-пры-думляць, на-пры-носіць*) і адметнасць іх ужывання ў тэкстах розных стыляў.

Мэтазгодна скіраваць увагу школьнікаў на спецыфічнасць значэнняў беларускіх словаўтваральных сродкаў, засяродзіцца на асаблівасці ўтварэння слоў. Напрыклад, вучням цікава ведаць, што для рускай мовы характэрна прыстаўка *в-* са значэннем “накіраванасць дзеяння ўсярэдзіну чаго-небудзь” (*вбежать в комнату*) і прыстаўка *у-* са значэннем “накіраванасць дзеяння ўбок, аддаленне” (*упустить газету*). У беларускай мове ў аналагічных канструкцыях ужываецца прыстаўка *у-* (*убегчы ў пакой, упусціць газету*).

Пэўныя цяжкасці для засваення складаюць суфіксы дзеясловаў, таму што іх значэнні не такія празрыстыя, як значэнні суфіксаў назоўнікаў і прыметнікаў. Заданні на размежаванне аднакаранёвых дзеясловаў, якія адрозніваюцца толькі

суфіксамі (*пабяліць – пабялець, весяліць – весялець, халадзіць – халадзець, сінець – сініць*), будуць садзейнічаць усведамленню суфіксальнай семантыкі.

У выніку параўнання ўтваральных асноў і словаўтваральных сродкаў школьнікі засвойваюць, што пры прыставачным утварэнні дзеясловы ўтвараюцца толькі ад дзеясловаў (*крычаць – закрычаць, мутусіцца – замітусіцца*), а пры суфіксальным і прыставачна-суфіксальным – ад розных часцін мовы (*белы – бялець, малады – амаладзіць, трое – патроіць*).

Прыслоўе – часціна мовы, якая актыўна папаўняецца новымі словамі. Яна характарызуецца разгалінаванай сістэмай словаўтварэння. Аднак найбольшую цікавасць уяўляе утварэнне прыслоўяў пры дапамозе суфіксаў і прыставак ад назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, дзеясловаў. Засяродзіўшыся на прадуктыўнасці суфіксальнага і прыставачна-суфіксальнага спосабаў утварэння, мэтазгодна паказваць, што большасць утвораных гэтымі спосабамі слоў узыходзіць да склонавых і прыназоўнікава-склонавых форм лексічных адзінак, якія страцілі здольнасць змяняцца і быццам застылі ў адной форме (*вечарам, зрэдку, рысцю, наверху, адразу, усярэдзіне*). У выніку ў мове з’явіліся аманімічныя словы, якія адрозніваюцца не толькі значэннем, а і напісаннем: *зверху* (прысл.) і *зверху* (наз.), *усярэдзіну* (прысл.) і *усярэдзіну* (наз.), *напрамую* (прысл.) і *на прамую* (дарогу) (прым.)

Неадрозненне такіх аманімічных форм з’яўляецца прычынай шматлікіх арфаграфічных памылак, таму адна з асноўных задач засваення спосабаў утварэння прыслоўя ў школе – фарміраванне навыкаў правільнага пісьма.

Трэба адзначыць, што ў сучасным школьным курсе беларускай мовы арфаграмы і адпаведныя ім арфаграфічныя правілы вывучаюцца паслядоўна, адно за адным. Многія правілы змяшчаюць указанне на тое, у якой частцы слова знаходзіцца арфаграма: *асабліва сці правапісу канчаткаў другога скланення, правапіс назоўнікаў з суфіксамі -ак-, -ык-, -ік- і іншыя*. Такім чынам, наяўнасць у правіле спасылкі на тую ці іншую марфему сведчыць, што напісанне арфаграмы залежыць ад таго, у якой частцы слова яна знаходзіцца. Толькі на аснове тэарэтычных ведаў пра састаў слова і словаўтварэнне, умення аналізаваць і ўтвараць словы вучні пачынаюць усведамляць, чаму менавіта так, а не інакш пішуцца шматлікія лексічныя адзінкі.

Фарміраванне правапісных навыкаў, заснаванае на ўдасканаленні ўмення аналізаваць словаўтваральную будову лексічных адзінак, запланавана праграмай пры вывучэнні ўсіх часцін мовы. Так, пры вывучэнні спосабаў ўтварэння назоўніка ўвага скіроўваецца на словы з суфіксамі *-ак-, -ык-, -ік-, ачк-, -ечк-*, складанія назоўніка, напісанне *не (ня), ні* з назоўнікамі і інш. Засвойваючы матэрыял пра прыметнік як часціну мовы, школьнікі вучацца пісаць суфіксы, складанія словы, *не(ня)* з прыметнікамі. Пры вырашэнні арфаграфічных задач з апорай на веды і ўменні па словаўтварэнні ўдасканальваецца ўменне пісаць такія суфіксы дзеясловаў, як *-ава- (-ява-), -ыва- (-іва-), -ва-, -оўва-, -ёўва-*. Асобая ўвага надаецца правапісу канчаткаў зменных слоў.

Па-за ўвагай настаўніка не павінны заставацца марфемны і словаўтваральны разборы розных часцін мовы. У якасці лінгвістычнага матэрыялу выкарыстоўваюцца шматмарфемныя словы, лексічныя адзінкі складанай будовы,

словы, у якіх пры ўтварэнні ці словазмяненні адбыліся марфаналагічныя змены.

Паралельна з работай па словаўтварэнні вучні назіраюць над сэнсава-стылістычнай роляй словаўтваральных і формаўтваральных сродкаў, адметнасцю ўжывання слоў з памяншальна-ласкавымі суфіксамі, суфіксамі са значэннем непаўнаты якасці, поўнай і кароткай форм прыметніка і дзеепрыметніка, ступеней параўнання прыметніка і назоўніка, часавых форм дзеяслова і іншых.

Такім чынам, веды пра тое, як пабудаваны словы, як на базе адных слоў утвараюцца новыя, асэнсаванне семантыкі марфем і ўсведамленне механізмаў словаўтварэння не проста тэорыя. Веды і ўменні вучняў па гэтых пытаннях маюць практычнае значэнне: яны неабходныя для вырашэння складаных пытанняў лексікі, стылістыкі, граматыкі, правапісу. У працэсе вывучэння часцін мовы ўдасканальваюцца ўменні ўтвараць лексічныя адзінкі, вызначаць стылістычную ролю словаўтваральных сродкаў, ужываць словы пэўнай будовы ў працэсе камунікацыі, фарміруюцца навыкі правільнага пісьма.